

Повсякденність запорозьких гайдамаків-здобичників за Нової Січі

Перетікання традиційного степового здобичництва – «харцизства», – гайдамацтва коріняться, поміж іншого, і в реаліях тогочасного життя, які часто перетворювали вихід «на великий шлях» на єдину можливість бодай чогось досягти в житті для сотен козаків.

Велика кількість біографічного матеріалу, який відклався в матеріалах судових слідств по гайдамацьких справах, що велися адміністрацією Коша, цивільним і військовим командуванням російських і польських прикордонних губерній, спільними комісіями по розслідуванню прикордонних конфліктів, дозволяє узагальнити велику кількість фактичного матеріалу. Особливу цінність з них становлять документи судово-слідчого справочинства – протоколи допитів гайдамаків (*допросные листы*) та відомості про колодників (в тому числі засуджених за гайдамацтво), – оскільки вони містять інформацію біографічного характеру, за допомогою якої можна простежити не тільки різноманітні за формами соціальні зв'язки всередині гайдамацьких ватаг, особливості соціалізації козаків-гайдамаків, формування їх морально-цінісних норм, але й дослідити повсякденне життя запорожців-здобичників.

Шлях до гайдамацької ватаги у кожного з козаків був своїм, окремим, втім глибинна психологічна мотивація безсумнівно тотожною, дуже схожою. Внутрішній психологічний дискомфорт, викликаний змінами звичного способу життя; негативні почуття як до справжніх, так і до удаваних винуватців цього; невдоволення власним соціальним статусом і майновим статком. До цього слід ще додати відсутність міцних родинних чи соціальних зв'язків у середовищі, в якому відбувалася початкова соціалізація особистості, спричинена смертю рідних, відсутністю умов чи бажання до створення власної родини¹.

Середній вік абсолютної більшості членів гайдамацьких ватаг впродовж всього XVIII ст., як свідчать данні судово-слідчої документації, коливався в діапазоні 20–30 років². Соціальний склад – сірома, яка окрім праці на рибальських заводах чи то наймитування по зимівниках не цуралася й більш легкими способами здобуття коштів³. Вистачало серед запорожців-гайдамаків й звичайних шукачів пригод. Авантюрна вдача багатьох із членів гайдамацьких ватаг цілком виразно проглядає навіть за сухими рядками вироків – окрім тривіальних грабунків зустрічаємо навіть згадки про афери із фальшивими документами і самозванство⁴.

Більшість грабунків з боку Запорожжя, відбувалася від невідконтрольного Кошу елементу. Численні ватаги заробітчан, які ходили в Крим на «аргатування» (від тюрк. *argat* – наймит) на соляні чи інші промисли, не гербували часом і здобичництвом. Достатньо висока концентрація в їх рядах асоціального елементу лише сприяла цьому⁵. Суто здобичницька мотивація гайдамацьких виправ чітко простежується й за фольклорними джерелами, як, наприклад, у пісні з «уманського» циклу (запис А. Скальковського), в якій дві тисячі бурлаків, зайнятих на запорозьких риболовних заводах П. Бугу й Дніпра, приходять висновку – «...*godі nam ribu ловити...* / ...*підемо жидову й ляха палити...*»⁶.

Січова «сірома» подібного гатунку хоча й була постійним головним боєм не тільки для поляків чи татар, але й для Коша, та за певних обставин досить успішно використовувалася ним же для виконання різноманітної «брудної роботи», якої намагалося уникати статечне курінне козацтво. Переслідуючи гайдамаків із числа січової сіроми, військова старшина, тим не менше, часто сама була таємним організатором здобичницьких виправ, причому виключно з корисних міркувань⁷.

Відомі випадки, коли з дозволу військового керівництва на грабунок до татарського степу вирушали ватаги, які приганяли табуни по кілька тисяч коней. Під час перетину кордону, чи безпосередньо на Січі, гайдамаки арештовувалися та без зволікань каралися на горло. Свідки-виконавці йшли у небуття, коні на продаж, або у зимівники. В такий спосіб були нагромаджені значні первинні капітали таких відомих запорозьких старшин-багатіїв, як Петро Калнишевський, Микола Касап, Іван Глоба, Іван Чугуєвець та Василь Пишмич⁸.

Неправильним було б сформулювати для себе уявлення про гайдамацтво 1750-х років як про явище покликане до життя виключно здобичницькою діяльністю запорозьких низів, які тільки й були спроможні, що шарпати ногайські улуси та панські маєтки, а після цього дуванити здобич та пиячити. Як «партія» всередині січової громади, він, безперечно мав не тільки безпосередніх фігурантів, але й своїх ідеологів, у тому числі з числа курінної та військової старшини, січових

дідів. Саме цей прошарок в середині гайдамацького руху був автором проєктів повернення під кримську протекцію, створення альтернативної військової організації запорожців під владою ханів, або ж, взагалі заснування паралельної «гайдамацької» Січі.

Гайдамацький промисел мав чіткий сезонний характер, активізуючись у теплий час, та практично припиняючись взимку, через неможливість перебування на степу. Проблема ця для них самих стояла настільки, гостро, що відомий навіть випадок, коли група з 50 запорожців-гайдамаків, не витримавши жажливих умов мешкання та голоду, добровільно з'явилася у лютому 1756 р. на Січі з проханням пробачити їм провини⁹. Наявність «*подземных воровских убежищ*», про які згадується у документах, навряд чи могла б задовольнити гайдамакуючий елемент у суворий зимовий час – «схрони» слугували базами та притулком влітку, та консервувалися до наступного сезону¹⁰.

Оскільки гайдамацькі ватаги формувалися ситуативно, кожен з їх учасників сам мав подбати про зимову стацію: січовий курінь, зимівник у запорозькому степу, слобода на «волості», всі вони ставали притулком для численної сіроми. Найбільш безпечними із них мали вважатися зимівники, оскільки тут безпека потрапити під пильне око адміністрації та бути викритим була значно меншою, аніж у великих селищах. Частка здобичі, припасена ще з літа та передана власникові зимівника забезпечувала дах та їжу аж до весни.

Відповідно до цього, саме зимівники й стають об'єктом прискіпливішої уваги з боку російської та січової адміністрації. Додатковим заходом мав стати перепис населення зимівників разом із господарями та робітниками. Після видачі хазяям зимівників «білетів» на кожного з мешканців, ті могли законно відлучатися з зимівника лише з документом на руках. Прийом нових мешканців без документів суворо заборонявся, а всі заїди мали б під караулом відправлятися в Січ для слідства¹¹. Надання житла гайдамакам, утримання у себе вдома награваного, прийняття його в подарунок – всі ці діяння розглядалися владою як співучасть та відповідно каралися. Маємо навіть випадок відправлення в монастир на довічне каяття коханки одного з гайдамаків¹².

За результатами роботи спільної польсько-російської прикордонної комісії у гайдамацьких справах, в 1750 році польською стороною було розроблено ряд рекомендацій цивільному й військовому командуванню прикордонних воєводств, зокрема Брацлавського¹³. Першочерговим заходом вбачалося видання універсалу яким би заборонялося всім мешканцям воєводства Брацлавського, Подільського та Київського їздити до Січі та до Гарду, з метою скупки там речей награваних гайдамаками¹⁴. Заборона пересувної торгівлі пояснювалася тим, що вона прямо була пов'язана з гайдамаччиною. Тому й наказувалося, аби купці, які привозили з Запорозжя рибу на продаж, торгували нею лише в містечках на самому кордоні, й ні в якому разі не заглиблювались вглиб польських володінь більше ніж на милю: паралельно з торгівлею вони примічають добробут шляхти чи інших хазяїв та слугують, таким чином, приводцями гайдамаків¹⁵. Тим же універсалом наказувалося затримувати всіх безпаспортних волоцюг, які нишпорили краєм та передавати їх до найближчих фортець. Війти мали провести люстрацію маєтностей, доповісти про її результати в Брацлавську прикордонну комісію та пильнувати, аби ані в містечках, ані по селах не було «*wagebundow*» (мандрівних ченців).

Залюбки вдавалися до гайдамацького промислу й звичайні мешканці прикордонної зони – селяни державних слобід. Розжитися худобою, реманентом, грошеницями... Сусіди, родичі, куми – члени подібних ватаг зазвичай були пов'язані між собою низкою різноманітних соціальних зв'язків¹⁶.

Тож, гайдамацтво-здобичництво було добре налагодженим й організованим промислом, з якого мали зиск не самі лише запорожці. Як вид козацького промислу, себто здобичництво, годувало багатьох. Очевидно саме цим пояснюється його популярність в самих широких верствах запорозького козацтва впродовж всього XVIII ст., вміння пристосовуватись та виживати за несприятливіших умов.

¹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 1, лл. 34–35 об. (протокол допиту турецького запорожця Ничипора Карагуля, присланий при рапорті генерал-поручика П.Текелія князю Г.Потьомкіну-Таврійському 10 травня 1784 р.). Життєвий шлях цього запорожця є досить показовим. Народився він у м. Келеберді Полтавського полку у 1734 р., в козацькій родині. Після смерті батьків, у двадцятирічному віці подався на Запорозжя. Тут рибалив, чумакував. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. служив на запорозькій морській флотилії. Накопичив певні кошти, які використав після 1775 р., осівши хутором на р.Ігулі. Мав достатньо худоби, робітників. Так тривало шість років, після чого Карагуль розпродав все майно і почав пиячити (причини такої різкої зміни життєвих пріоритетів не вказує). Як скінчилися гроші, подався на турецький бік,

де пристав до гайдамацької ватаги Тягуна, яка мала за базу власний курінь на Тилигульському лимані. Ходив на грабунок у польські та російські володіння, аж поки його не схопила прикордонна сторожа з донських козаків.

² РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а., лл. 29-31, 86-106; РГАДА, ф. 248, оп. 115, д. 16, лл. 2-4, 7.

³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 2., лл. 82-82 об.

⁴ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, л. 104. Так було у випадку з козаком Пилипом Канівцем (називався також Йосипом Приблудою/Заблудою), який здійснював із своєю ватагою крадіжки та грабунки на території Запорозьких Вольностей та Новоросійської губернії, представляючись зустрічним (в тому числі й жертвам) то запорозьким полковником, то сотником Прилуцького полку, то поручиком вірменських ескадронів. У архіві Коша Нової Запорозької Січі зберігаються 2 справи повністю присвячені розслідуванню «діянь» Приблуди-Канівця впродовж 1773–1775 рр. (ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 329, 331).

⁵ АВПРИ, ф. 123, оп. 123/1, 1744 г., д. 2, лл. 1-66 об. – у подорожньому журналі російського поручика Олександра Нікіфорова, який впродовж серпня-листопада 1744 р. перебував у Криму з дипломатичною місією, збереглося чимало критичних, але досить влучних і вичерпних нотаток, як характеризують аргатів з числа запорожців: «*аргаты не для зарабатывания денег, но для защищения себя по предерзости от наказания, другие же учиня по присяги непослушание и творя многое злодейство в Крым приходят*» (л. 37), або ж «*запорожские ж казаки называемые аргаты, ...самые пьяницы, и что заработанных денег не получили, то все пропили*» (л. 6 об.).

⁶ СРБИИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, л. 11.

⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 793, лл. 78-78 об., 79.

⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 13, 16 об.

⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 786-787.

¹⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, л. 599 об.

¹¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, л. 690.

¹² РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, лл. 89 об., 103-103 об.

¹³ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, str. 345-349.

¹⁴ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, str. 345.

¹⁵ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, str. 346.

¹⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, лл. 57-57 об., 58.

Аліна Чорна (Кам'янець-Подільський)

Професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України у II-й половині XIX ст.

На кінець XIX ст. українська наукова інтелігенція була вже цілком сформованою, а тому розуміла свою національну та етнічну окремішність¹. Вона утворила свій власний світ і відзначалася такими рисами, як поважність та привілейованість.

II пол. XIX ст. – це період панування загальноросійських порядків на території українських губерній, що безпосередньо торкалися усіх сфер суспільного життя, в тому числі й освітнього процесу. Існувала повна підлеглість університетів Міністерству освіти, заборонялись закордонні відрядження викладачів з метою підвищення кваліфікаційного рівня, лекції велися переважно російською мовою². Лише із вступом на престол Олександра II настало полегшення для університетів та їх професорсько-викладацького складу.

18 червня 1863 р. побачило світ абсолютно нове тлумачення процесу вищої освіти – «Загальний статут імператорських російських університетів», найбільшим досягненням якого було запровадження автономії університетів. Нововведення розповсюджувалося на українські губернії, що знаходились в залежності від Російської імперії. Відповідно статуту, суттєво розширювалися права професорської еліти у вирішенні навчальних і кадрових питань, управлінні університетом. Головою університету був ректор, владу на факультеті вершив декан, вводилося 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний³. Започатковувалася нова система здобуття вчених ступенів, переглядалось питання оплати праці та пенсійне забезпечення викладачів тощо. Аби здобути вищий вчений ступінь, потрібно було виконати ряд вимог, які регламентувалися IX розділом статуту. Скажімо, параграф 111 проголошував основними ступенями кандидата, магістра та доктора, а 113 підкреслював, що кандидат через рік може шукати ступінь магістра, а магістр – доктора⁴. Підготовка до